

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

تاریخ (۲)

از بعثت پیامبر اسلام تا پایان صفویه

رشته ادبیات و علوم انسانی

پایه یازدهم

دوره دوم متوسطه

۱۳۹۶

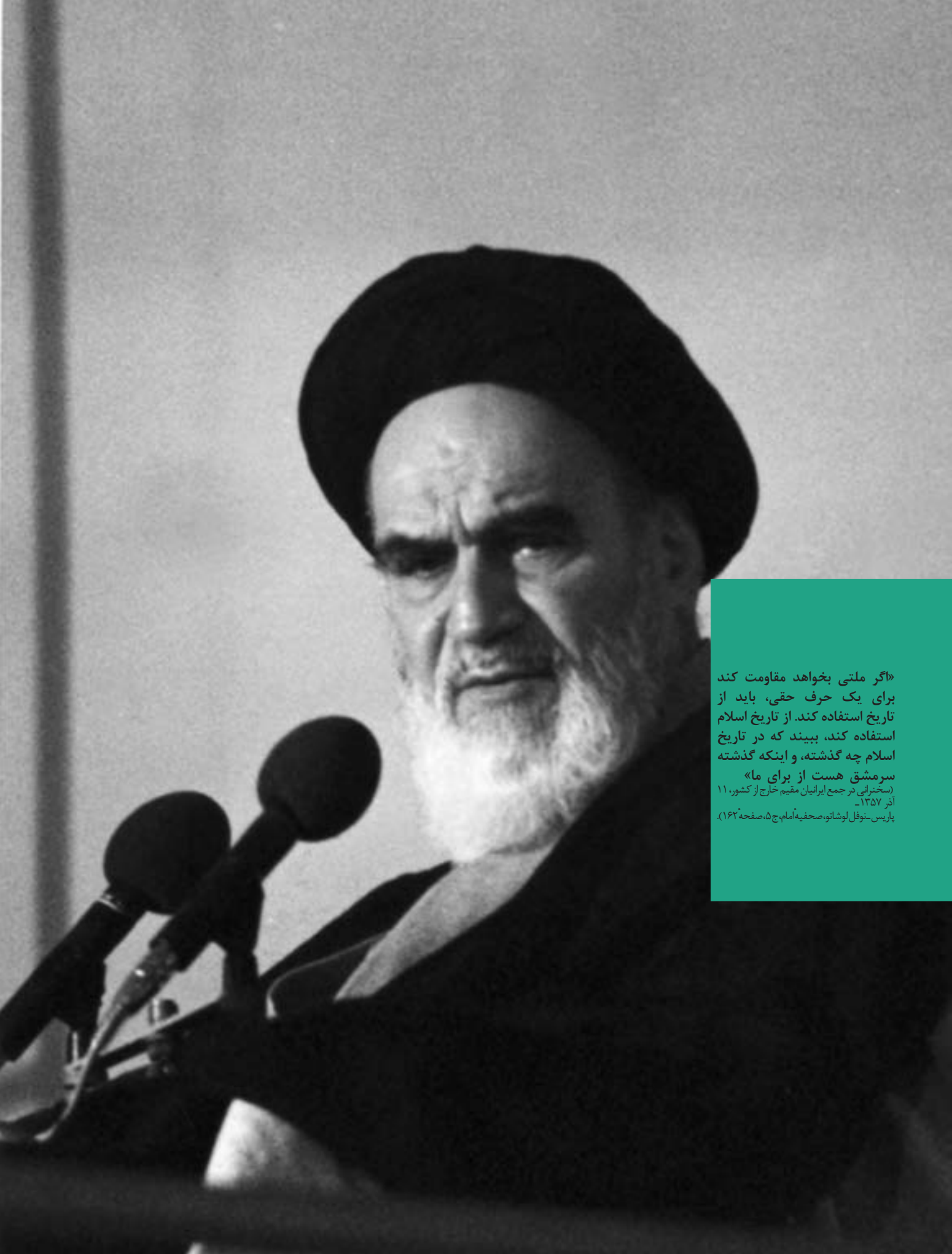

وزارت آموزش و پرورش سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی

- نام کتاب:** تاریخ (۲) از بعثت پیامبر اسلام تا پایان صفویه - پایه یازدهم دوره دوم متوسطه - ۱۱۱۲۱۹
- پدیدآورنده:** سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی
- مدیریت برنامه‌ریزی درسی و تألیف:** دفتر تألیف کتاب‌های درسی عمومی و متوسطه نظری
- شناسه افزوده برنامه‌ریزی و تألیف:** احمد ابوحمزه، اسماعیل باغستانی، موسی‌الرضا بخشی استاد، عباس پرتوی مقدم، فریده حشمتی، سید ابوالفضل رضوی، سید حسین رضوی خراسانی، حشمت‌الله سلیمی، پروانه صالحی‌نیا (اعضای شورای برنامه‌ریزی)
- مدیریت آماده‌سازی هنری:** سید ابوالفضل رضوی، سید حسین رضوی خراسانی، هادی بکاییان (اعضای گروه تألیف) - عباس پرتوی مقدم (سرگروه تألیف) - اسماعیل باغستانی (ویراستار)
- شناسه افزوده آماده‌سازی:** اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی
- نشانی سازمان:** لیدا نیک‌روش (مدیر امور فنی و چاپ) - مجید ذاکری یونسی (مدیر هنری) - محمدعباسی (نگاشتارگر [طراح گرافیک]، طراح جلد و صفحه‌آرا) - زهره برهانی زرنندی، فرشته ارجمند، سیما لطفی، سپیده ملک ایزدی و حمید ثابت کلاچاهی (امور آماده‌سازی)
- ناشر:** تهران: خیابان ایرانشهر شمالی - ساختمان شماره ۴ آموزش و پرورش (شهید موسوی)
تلفن: ۸۸۳۱۱۶۱-۹، دورنگار: ۸۸۳۰۹۲۶۶، کد پستی: ۱۵۸۴۷۴۷۳۵۹
وبگاه: www.irtextbook.ir و www.chap.sch.ir
- چاپخانه:** شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران تهران: کیلومتر ۱۷ جاده مخصوص کرج - خیابان ۶۱ (داروپخش) تلفن: ۴۴۹۸۵۱۶۱-۵، دورنگار: ۴۴۹۸۵۱۶۰، صندوق پستی: ۳۷۵۱۵-۱۳۹
- سال انتشار و نوبت چاپ:** شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران «سهامی خاص»
چاپ اول ۱۳۹۶

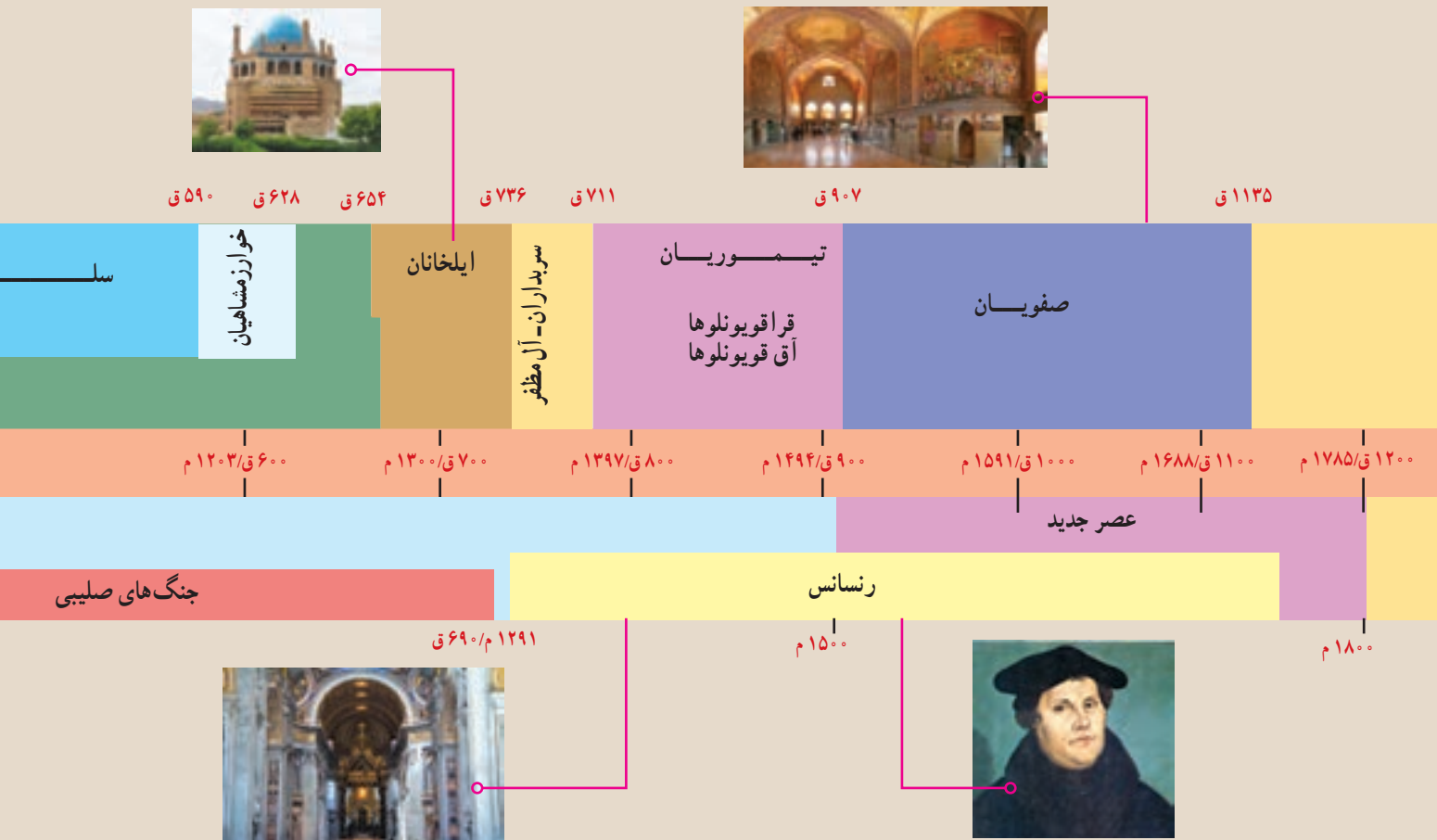
شابک ۴-۲۷۹۲-۰۵-۹۶۴-۹۷۸

ISBN: 978-964-05-2792-4

«اگر ملتی بخواهد مقاومت کند
برای یک حرف حقی، باید از
تاریخ استفاده کند. از تاریخ اسلام
استفاده کند، ببیند که در تاریخ
اسلام چه گذشته، و اینکه گذشته
سرمشق هست از برای ما»
(سخنرانی در جمع ایرانیان مقیم خارج از کشور، ۱۱
آذر ۱۳۵۷ -
پاریس-نوفل لوشاتو، صحیفه امام، ج ۵، صفحه ۱۶۲).

۱	فصل اول: تاریخ‌شناسی
۲	درس ۱- منابع پژوهش در تاریخ اسلام و ایران دوران اسلامی
۱۳	درس ۲- روش پژوهش در تاریخ: بررسی و سنجش اعتبار شواهد و مدارک
۱۹	فصل دوم: ظهور اسلام، حرکتی تازه در تاریخ بشر
۲۰	درس ۳- اسلام در مکه
۳۰	درس ۴- امت و حکومت نبوی در مدینه
۴۲	درس ۵- تثبیت و گسترش اسلام در دوران خلفای نخستین
۵۳	درس ۶- امویان بر مسند قدرت
۶۶	درس ۷- جهان اسلام در عصر خلافت عباسی

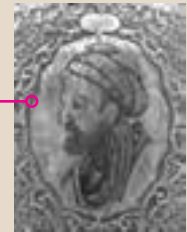
۷۹	فصل سوم: ایران از ورود اسلام تا پایان صفویه
۸۰	درس ۸- اسلام در ایران؛ زمینه‌های ظهور تمدن ایرانی - اسلامی
۸۹	درس ۹- ظهور و گسترش تمدن ایرانی - اسلامی
۱۰۱	درس ۱۰- ایران در دوران غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی
۱۱۴	درس ۱۱- حکومت، جامعه و اقتصاد در عصر مغول - تیموری
۱۲۵	درس ۱۲- فرهنگ و هنر در عصر مغول - تیموری
۱۳۵	درس ۱۳- تحولات سیاسی و اقتصادی ایران در دوره صفوی
۱۴۸	درس ۱۴- فرهنگ و تمدن در عصر صفوی
۱۵۹	فصل چهارم: اروپا در قرون وسطا و عصر جدید
۱۶۰	درس ۱۵- قرون وسطا
۱۷۳	درس ۱۶- رنسانس و عصر جدید
۱۸۷	منابع و مآخذ

۴۱ ق ۱۱ ق

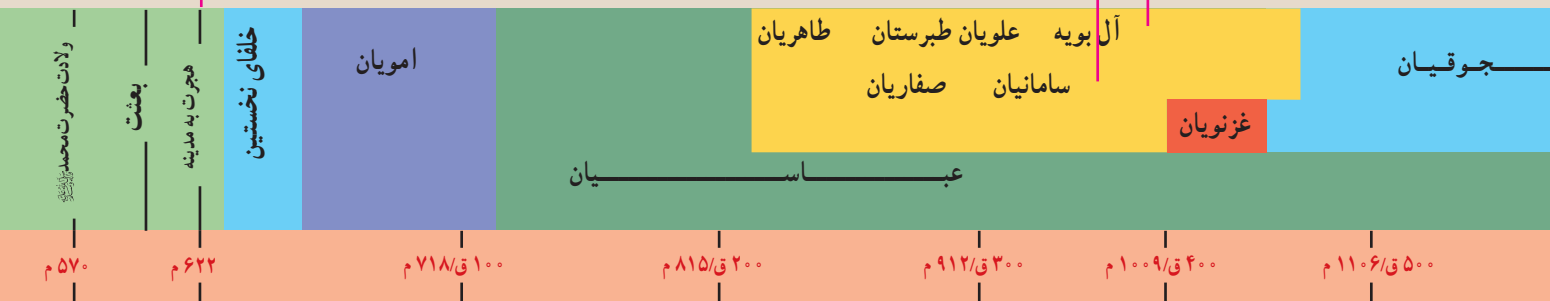

۲۰۵ ق

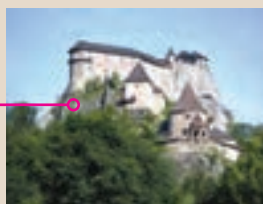

۴۴۷ ق

۱۳۲ ق

قرون وسطا

۱۰۹۶/۴۹۰ ق

کلیه حقوق مادی و معنوی این کتاب متعلق به سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش است و هرگونه استفاده از کتاب و اجزای آن به صورت چاپی و الکترونیکی و ارائه در پایگاه‌های مجازی، نمایش، اقتباس، تلخیص، تبدیل، ترجمه، عکس برداری، نقاشی، تهیه فیلم و تکثیر به هر شکل و نوع، بدون کسب مجوز ممنوع است و متخلفان تحت پیگرد قانونی قرار می‌گیرند.

نشانه‌های اختصاصی

م	میلادی
ق.م	پیش از میلاد
ق	هجری قمری
ش	هجری شمسی
د	درگذشت
ح	حکومت
ج	جلد
ص	صفحه

این کتاب برجست و جوگری و انجام فعالیت‌های پژوهشی برای فهم زمینه‌ها، علل، عوامل، آثار و پیامدهای رویدادها و تحولات تاریخی توجه و تأکید ویژه دارد و به خاطر سپردن جزئیات و سطر به سطر مطالب کتاب را روا نمی‌دارد. بنابراین، به دبیران محترم درس تاریخ توصیه می‌شود که در ارزشیابی به این نکته مهم توجه کرده و آزمون‌هایی متناسب با اهداف و انتظارات عملکردی درس‌های کتاب طراحی کنند.

سخنی بادانش آموزان عزیز

دانش آموز عزیز، علم تاریخ درباره گذشته بحث می کند، اما متعلق به گذشته نیست. تاریخ را برای درک حال و ترسیم افق های پیش رو باید خواند و شناخت. زیرا تا ندانیم که بوده ایم، کجا بوده ایم، و از کجا آمده ایم، نخواهیم فهمید که هستیم، و به کجا می رویم، بنابراین، به تاریخ باید بیش از یک تکلیف درسی توجه کنیم.

۱- شما در کتاب تاریخ ۱، علل، آثار و پیامدهای رویدادها و تحولات مهم تاریخ ایران و جهان در دوران باستان را مطالعه و بررسی کردید. کتاب تاریخ ۲ در ادامه کتاب تاریخ ۱ است و اختصاص به تاریخ دوران اسلامی دارد و شامل مهم ترین رویدادها و تحولات تاریخ ایران و اسلام از بعثت پیامبر اکرم تا پایان حکومت صفوی در نیمه نخست قرن ۱۲ق می شود. این دوره از تاریخ ایران مقارن با قرون وسطا و عصر جدید در تاریخ اروپا است. از این رو، در دو درس پایانی کتاب، رویدادها و تحولات مهم سرزمین های اروپایی در قرون وسطا و عصر جدید مورد بررسی و تحلیل قرار می گیرد.

۲- دانش آموزان عزیز این کتاب بدین منظور تألیف نشده است که شما کلمه به کلمه و یا سطر به سطر آن را به خاطر بسپارید؛ بلکه یکی از اهداف این کتاب، تقویت انگیزه جست و جوی علمی و ارتقای مهارت کاوشگری شما در موضوع های تاریخی است. هدف دیگر آن، فراهم آوردن موقعیت ها و فرصت هایی است که شما با مطالعه و انجام فعالیت ها به صورت فردی و یا گروهی، علل و نتایج رویدادهای مهم تاریخی و نقش و تأثیر شخصیت های بزرگ را در تاریخ، بررسی و درک نمایید.

بنابراین، از شما انتظار نمی رود که در پایان سال تحصیلی، حجم عظیمی از نام های سلسله ها، فرمانروایان، کشورها، شهرها و سال ها را حفظ کرده باشید، اما به عنوان مثال انتظار می رود که بتوانید نقش و اهمیت منابع مکتوب و غیرمکتوب را در بررسی و شناخت تاریخ اسلام و ایران در دوران اسلامی دریابید. همچنین علل و نتایج رویدادهای مهم تاریخی که در کتاب مورد بحث قرار گرفته اند را درک و به طور مستدل بیان کنید و اینکه نقش و تأثیر شخصیت هایی مانند پیامبر گرامی اسلام، امام علی علیه السلام، یعقوب لیث صفاری، خواجه نصیرالدین توسی و شاه اسماعیل صفوی را در رویدادها و تحولات مهم تاریخی ارزیابی و تحلیل کنید.

۳- مطالبی که با عنوان «بررسی شواهد و مدارک» و «بیشتر بدانیم» در کتاب آمده است، ارزش و اهمیتی همچون سایر مطالب کتاب دارند و نادیده گرفتن آنها، یادگیری مباحث دیگر را با مشکل مواجه می سازد. بنابراین، این قسمت ها را مانند دیگر قسمت های کتاب جدی بگیرید و فعالیت های مربوط به آنها را انجام دهید. هر چند در آزمون های کتبی و پایانی از قسمت های «بیشتر بدانیم» و همچنین از متن «بررسی شواهد و مدارک»، پرسشی طرح نخواهد شد؛ اما دبیر می تواند در آزمون های پایانی متن یکی از بررسی شواهد و مدارک را در اختیار شما قرار دهد و پرسش های استنباطی و تحلیلی درباره آن طرح نماید.

۴- در این کتاب، بخشی از محتوای آموزشی از طریق نقشه های تاریخی، نمودارهای خط زمان و دیگر نمودارها و جدول ها، ارائه شده که لازم است به آنها نیز توجه کامل نمایید و فعالیت های مربوط به آنها را انجام دهید. از مندرجات نقشه ها، نمودارها و جدول ها نیز در آزمون های کتبی و پایانی پرسشی طرح نخواهد شد.

۵- دانش آموز گرامی، گروه برنامه ریزان و مؤلفان کتاب درسی در دفتر تألیف کتاب های درسی، آماده دریافت انتقادات و پیشنهادهای شما درباره این کتاب هستند. خواهشمند است نظرها و دیدگاه های خود را از طریق پیام نگار (ایمیل) زیر ارسال نمایید.

history-dept@talif.sch.ir

گروه تاریخ دفتر تألیف کتاب های درسی عمومی و متوسطه نظری

سخنی با دبیران ارجمند

شکر و سپاس خدای را که توفیق تألیف کتاب تاریخ ۲، ویژه دانش‌آموزان رشته ادبیات و علوم انسانی در پایه یازدهم را به ما عنایت کرد. پیش از ورود به متن کتاب، توجه شما همکاران گرامی را به چند نکته جلب می‌نمایم.

۱- کتاب تاریخ ۲ در چارچوب رویکرد و اهداف اسناد تحولی (سند تحول بنیادین و سند برنامه‌درسی ملی) و در ادامه کتاب تاریخ ۱ تدوین و تألیف شده است. رویکرد خاص این کتاب، توجه و تأکید بر توسعه سواد تاریخی، تحکیم هویت فردی و جمعی (ملی) دانش‌آموزان و ارتقای تربیت سیاسی و اجتماعی آنان به‌عنوان یک ایرانی و مسلمان است.

۲- در این کتاب نیز همچون کتاب تاریخ ۱، تجزیه و تحلیل و درک زمینه‌ها، علل، عوامل، آثار و پیامدهای رویدادها و تحولات تاریخی، مورد توجه و تأکید است و به‌هیچ‌وجه انباشت ذهنی و به‌خاطر سپردن جزئیات توصیه نمی‌شود. بنابراین، در فرایند ارزشیابی مستمر، به ویژه در طراحی آزمون‌های کتبی پایانی این نکته مهم را مد نظر قرار دهید.

۳- رویکرد آموزشی این کتاب ناظر به روش‌های تدریس مشارکتی و تعاملی است. به همین منظور فعالیت‌های گوناگونی در لابه‌لای مباحث و مطالب درس‌ها طراحی شده است تا دانش‌آموزان را در فرایند یاددهی - یادگیری درگیر کند و موقعیت‌هایی برای تفکر و گفت‌وگوی علمی در کلاس فراهم آورد. این فعالیت‌ها را به مثابه بخشی از فرایند تدریس به حساب آورید و انجام آنها را به خارج از کلاس موکول نکنید. فراگیران را راهنمایی و تشویق کنید که به صورت گروهی و با همفکری فعالیت‌ها را انجام دهند. پیشنهاد می‌شود بخشی از نمره ارزشیابی مستمر را به مشارکت فعال در انجام فعالیت‌ها اختصاص دهید و این موضوع را در آغاز سال تحصیلی به اطلاع دانش‌آموزان برسانید.

۴- بخش مهمی از فعالیت‌های واحدهای یادگیری اختصاص به بررسی شواهد و مدارک تاریخی دارد. عمده این شواهد و مدارک از منابع اصلی و معتبر دوره‌های مختلف اخذ شده است. هدف این‌گونه فعالیت‌ها فقط انتقال برخی داده‌های (اطلاعات) تاریخی به فراگیران نیست، بلکه مقصود آن است که دانش‌آموزان یاد بگیرند که چگونه می‌توان آن داده‌ها را برای تحلیل و تفسیر رویدادهای تاریخی به کار گرفت. علاوه بر آن، این نوع از فعالیت‌ها فراگیران را با منابع تاریخی و زبان آنها آشنا می‌کند. پیشنهاد می‌شود با رجوع به منابع اصلی، فعالیت‌های دیگری مانند نمونه‌های کتاب طراحی کنید. لازم به یادآوری است که در ارزشیابی‌های مستمر و پایانی به‌هیچ‌وجه دانش‌آموزان را ملزم به حفظ اطلاعات مندرج در متن شواهد و مدارک نکنید، اما می‌توانید با ارائه یک یا چند مورد از شواهد و مدارک، پرسش‌های استنباطی و تحلیلی درباره آنها طرح نمایید.

۵- تکلیف‌هایی با عنوان کاوش خارج از کلاس برای هر یک از واحدهای یادگیری (درس‌ها) طراحی شده است. با معرفی منابع و مآخذ معتبر از دانش‌آموزان بخواهید که تکلیف مذکور را به صورت فردی یا گروهی در چارچوب محدوده‌های تعیین شده انجام دهند. گروه تاریخ دفتر تألیف کتاب‌های درسی از طریق وبگاه (www.history-dept.talifsch.ir)، راهنمای معلم تاریخ ۲ و... منابع و مآخذ و در مواردی محتوای مناسب برای کاوشگری را در اختیار شما قرار می‌دهد.

۶- نمودار خط زمان و نقشه‌های تاریخی، از جمله ابزارهای مهم و مؤثر در آموزش درس تاریخ محسوب می‌شوند. در این کتاب، بخشی از محتوای آموزشی شامل پاره‌ای از رویدادها، شخصیت‌ها، مکان‌های تاریخی و... در قالب نقشه، نمودار و جدول طراحی شده است. ضرورت دارد در جریان یاددهی - یادگیری، توجه دانش‌آموزان را به این قسمت از محتوای کتاب جلب کنید و از آنان بخواهید که با بررسی دقیق نمودارها، نقشه‌ها و جدول‌ها، فعالیت‌های مربوط به آنها را انجام دهند. به هیچ‌روی فراگیران را تشویق و یا ملزم به حفظ اطلاعات مندرج در نمودارها، نقشه‌ها و جدول‌ها ننمایید و در آزمون‌های پایانی از این بخش‌ها هیچ پرسشی طرح نکنید. برای تعمیق یادگیری، دانش‌آموزان را ترغیب و راهنمایی بفرمایید که نمودارهایی با موضوع‌های متنوع طراحی کنند. مثلاً جدول سلسله‌ها و یا فرمانروایان یک سلسله، آثار و بناهای شاخص دوران‌های مختلف تاریخ ایران اسلامی را در اختیار آنان قرار دهید و بخواهید که نمودارهای ساده یا مصور ترسیم نمایند.

۷- همکاران ارجمند، هدف برنامه‌درسی تاریخی این نیست که دانش‌آموزان فقط مجموعه‌ای از گزاره‌های تاریخی را به شکلی مستقل و مجزا از هم به ذهن بسپارند، بلکه مقصود آن است که دانش‌آموزان به تناسب ظرفیت‌های فردی خویش با مطالعه کتاب درسی، جست‌وجو، کاوشگری، بررسی شواهد و مدارک، همفکری، گفت‌وگو و کار گروهی، برخی علل و نتایج برخی رویدادهای مهم تاریخی و فراز و فرود مهم‌ترین تمدن‌ها، به خصوص تمدن ایرانی - اسلامی را درک و تحلیل کنند.

۸- همکار گرامی، گروه برنامه‌ریزان و مؤلفان کتاب درسی در دفتر تألیف کتاب‌های درسی، آماده دریافت انتقادات و پیشنهادهای شما درباره این کتاب هستند. لطفاً نظرها و دیدگاه‌های خود را از طریق پیام‌نگار (ایمیل) زیر ارسال نمایید.

history-dept@talif.sch.ir

گروه تاریخ دفتر تألیف کتاب‌های درسی عمومی و متوسطه نظری

مَحَدِّ وَالرِّ وَصَحْبِهِ

وَقَدْ كَانَ اللَّهُ جَعَلَ لِلْعَبْرِ السَّيِّدِ الْمَلِكِ الْمَطْفَرِ الصَّالِحِ الْمَنْصُورِ بْنِ مَرْجِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ اسْمَعِيلَ
ابْنِ إِهْرِيْتِ سَامَانَ بْنِ سَائِدِ بْنِ مَهْرَامِ الشَّوْبِيَةِ الرَّازِيِ الْإِصْبَهَنِيَّ الْمَرْزَبَانَ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى
عَنْهُمَا أَجْمَعَيْنِ الشُّكْرَ فِي هَذَا الْكِتَابِ وَأَقَامَ عَلَى إِدْمَارِهِ وَثَابَرَ عَلَى سَعَادَتِهِ حَتَّى أَتَفَعَّتْ
لَهُ الْمَنَاصِحُ الْمُجْتَمِعَةُ فِيهِ وَخُصِرَ أَمْرُ الْعَالِيِ وَالرَّزَالُ لِكَذَلِكَ عَلَى لِسَانِ أَمِيهِ وَصَاحِبَتِهِ الْفِي الْمَسْرُ
الْفَاتُوحِ الْخَاصَّةِ الَّتِي أَمْرٌ فِي سَنَةِ اثْنَيْنِ وَخَمْسِينَ وَثَلَاثِينَ سَنَةً بِتَرْجُمَةِ هَذَا الْكِتَابِ
الْمَنْسُوبِ إِلَى مَجْرِي حَبِيْرِ الطَّبْرِيِّ صَاحِبِ التَّفْسِيْرِ الْمَعْرُوفِ بِكِتَابِ تَارِيخِ الْمَشْتَمَلِ عَلَى الرَّوْلَيْنِ
أَخِيَارِ الْمَاضِيْنَ بِالْمُتَقَبَّرِ فِيهِ عَلَى سَبُوقِ الرَّجَائِرِ دُونَ الْإِسَائِدِ وَتَهْدِيهَا عَمَّا فِي هَذَا الْكِتَابِ
مِنَ الرَّعَادَةِ وَالْمُتَوَلِّبِ فِي سَاقِهِ تَعَسَّةٌ كَثْرَتِي وَمَيْلٌ وَخَيْرٌ كُلِّ حِينٍ عَلَى وَجْهِهِ وَرِسْمُهُ وَبَعْدَ ذَلِكَ
فَقَدْ تَرَجَّمَتْهُ فِي بِلَاغَةِ الْفَارْسِيَةِ الْاَلِيَّةِ فِي قُرْآنِهِ وَمَعْرِفَةِ عِلْمِ الشَّرْعِيَّةِ وَالسُّلْطَانِ وَسَهْلِ عِلْمِ مَنْ يَطْلُبُونَهُ
وَعَالِكِ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ وَمَا أُرْسَلْنَا مِنْ رَسُوْلِ الْاَلِيَّةِ نُوْمِ فَجَلَّ الْخَلْقُ نُوْمِ رَسُوْلِ اَعْلَى
لِسَانِهِمْ وَعَلَى لُغَتِهِمْ وَأَنَا التَّجْمِ الْكِتَابِ وَأَقَابِلُهُ بِالْتَّفْسِيْرِ الْكَبِيْرِ وَأَقْدَمَ وَأَوْجَزَ مِنَ الْقَصْرِ
مَا يَلْبِقُ بِهَدْيِهِ وَيَأْخُذُ وَأَسْبُوْقُ كُلِّ قِصَّةٍ عَلَيْهِ وَجْهًا وَكُلَّ مِرْ عَلَى سَبِيْلِهِ وَأَقْرَبَ كُلِّ شَيْءٍ
شَكْلِهِ وَأَجْمَعَهُ عَلَى نَوْعِهِ وَمَثَلِهِ وَأَبْوَابِ الْكِتَابِ بِأَجَا وَالْإِنْبِيَاءِ وَالْمُلُوكِ وَأَرْوَجُهُ بِأَسْمَاءِ الْمَرْزَبَانِ
وَالرُّوْقَاتِ وَقَابَلْتُ كِتَابَهُ هَذَا مَعَ آيَاتِ الْفَرَاغِ وَأَجْبَأ وَالرُّسُوْلَ وَحَدَّثْتُ الْإِسَائِدَ الطُّوْبِيلَ عَنْهَا
وَسَأَلْتُ اللَّهَ التَّوْبِيْنَ فِي تَالِيْفِهِ وَجَمْعِهِ وَالْفَرَاغِ كُلِّ ذَلِكَ بِالْتَّوْبِيْنَ مِنْ اللَّهِ تَعَالَى
وَفِي كُلِّ حِينٍ اسْتَعِيْنُ بِهِ وَأَتَوَكَّلُ عَلَيْهِ وَأَسْتَهْدِيهِ وَأَسْتَرْسِدُ رَاعِيًا تَوَقَّى اللَّهُ وَسَلِّمًا

فصل اول

تاریخ شناسی

شناخت منابع و شیوه استفاده از آنها در پژوهش های تاریخی از اهمیت فوق العاده ای برخوردار است. چرا که شواهد و مدارکی که مورخان به اتکالی آنها، رویدادها و تحولات تاریخی را تحلیل و تفسیر می کنند، از متن منابع استخراج و یا استنباط می شوند. در این فصل شما انواع منابع تاریخ اسلام و ایران دوران اسلامی و ویژگی های آن را شناسایی کرده و با معیارهای اعتبارسنجی و نقد اخبار و گزارش های تاریخی آشنا خواهید شد.

الْقَوْلُ فِي مَا خَلَقَ اللَّهُ

أَتَا بَعْدَ إِذْ بَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ
أَنْذَرْنَا نَارَ سِجِّينَ
وَكَلَيْتَ كَلِمَ تَقْوَىٰ
لَبِئْسَ لِمَنِ اتَّبَعْتِ

صفحه ای از کتاب تاریخ نامه طبری (تاریخ بلعمی)

درس ۱ منابع پژوهش در تاریخ اسلام و ایران اسلامی

تاریخ، علمی متکی بر روش و قواعد خاص خود است. مورخان با کاوش و نقد و بررسی شواهد و مدارک مندرج در منابع تاریخی، قادر به شناخت، تحلیل و تفسیر رویدادها و تحولات گذشته هستند. منابعی که مورخان برای فهم زندگی اجتماعی انسان در گذشته از آن استفاده می‌کنند، دارای گونه‌های مختلفی هستند. شما در این درس، انواع مختلف منابعی را که برای شناخت تاریخ اسلام و ایران دوران اسلامی مناسب هستند، شناسایی و ویژگی‌های هر دسته را بررسی و مقایسه خواهید کرد.

فعالیت ۱

کارآگاه برای بررسی جرم و روشن کردن ابعاد مختلف آن نیازمند به چه چیزهایی است؟ آیا او بدون دسترسی به شواهد و مدارک لازم، می‌تواند در مورد چگونگی وقوع جرم نظر بدهد؟ قاضی چطور؟ آیا او هم بدون داشتن اسناد و مدارک لازم می‌تواند حکمی صادر کند؟ با راهنمایی دبیر در این موضوع بحث کنید و کار کارآگاه و قاضی را با کار مورخان، به رغم تفاوت‌های بنیادینی که با یکدیگر دارند، فقط در این خصوص مقایسه کنید.

کاخ‌ها، کاروان‌سراها، قلعه‌ها و برج‌ها، زیارتگاه‌ها، مقبره‌ها، پل‌ها و جاده‌ها، آب‌انبارها، مساجد و کلیساها، معابد و خانقاه‌ها، بنادر و اسکله‌ها و روستاها و شهرهای قدیمی از مهم‌ترین منابع و مراجع پژوهش درباره گذشته‌های دور و نزدیک محسوب می‌شوند. این آثار، مورخان را در زمینه فهم عمیق‌تر و بازسازی دقیق‌تر گذشته‌ها کمک می‌کنند.

گونه‌های منابع تاریخی از ظهور اسلام تا پایان

عصر صفوی

مورخان برای آگاهی از چگونگی وقوع رویدادهای گذشته به منابع مختلفی رجوع می‌کنند. در اینجا به اختصار با گونه‌های مختلف منابع تاریخ ایران دوره اسلامی تا پایان عصر صفوی، آشنا می‌شوید.

۱- منابع غیر نوشتاری

الف) مَحَوِّطه‌ها و بناهای تاریخی

آثار برجای مانده از انسان‌ها و جوامع گذشته از جمله مهم‌ترین شواهدی اند که به مورخان این امکان را می‌دهند تا از چگونگی اوضاع فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و نظامی دوران گذشته آگاهی یابند. مکان‌های تاریخی مثل غار حرا، کوه احد و یا دشت چالدران هر کدام به عنوان بستر وقوع یک رویداد تاریخی به‌شمار می‌روند. آثار و بناهای تاریخی مانند میدان نقش جهان، مسجد گوهرشاد و به‌طور کلی آثار ساختمانی و معماری نظیر

مسجد گوهرشاد - مشهد

دست‌ساخته‌های انسانی بازمانده از گذشته گواه روشنی بر نوع فرهنگ و طرز تفکر و چگونگی عقاید و آداب و رسوم پیشینیان ما هستند. از این رو، بررسی این آثار که به‌طور خاص در قلمرو دانش‌هایی چون باستان‌شناسی، معماری و هنر قرار می‌گیرند، اطلاعات بسیار مفیدی برای بازآفرینی گذشته، در اختیار مورخان می‌گذارند.

ب) ابزارها و وسایل دست‌ساخته انسان این دسته از آثار نیز برای مورخان از منابع بسیار موثق محسوب می‌شوند. انواع پوشاک، جواهرات، ابزارهای کشاورزی، ظروف، وسایل حمل و نقل، اشیای هنری مثل مجسمه‌ها، تابلوهای نقاشی، سازهای موسیقی، جنگ‌افزارها، وسایل خانگی و در مجموع تمام

ظرف سفالی - دوره آل بویه

ظرف برنجی - دوره تیموریان

مثلها، لطیفه‌ها و انواع شعر، نظیر دوبیتی، تصنیف، ترانه و لالایی، کمک زیادی به شناخت فرهنگ، آداب و رسوم و سنت‌های اجتماعی و طبقات مختلف مردم در ادوار مختلف می‌کند.

پ) آثار شفاهی مطالعه روشمند افسانه‌ها و اساطیر اقوام در دوره‌های مختلف تاریخی، خاطرات شفاهی، انواع مختلف ادبیات عامیانه، اعم از داستان‌های تاریخی، قهرمانی، اخلاقی و تخیلی، گونه‌های متفاوت

پ) آثار شفاهی

فکر کنیم و پاسخ دهیم

به نظر شما ابزارها و آثار هنری برجای مانده از گذشته، چه نوع اطلاعاتی از پیشینیان را به ما ارائه می‌دهند؟ با یکدیگر بحث و گفت‌وگو کنید.

۲- مراجع و منابع نوشتاری

مراجع و منابع مکتوب تاریخ اسلام و ایران دوران اسلامی از تنوع و تعدد فراوانی برخوردارند. در اینجا به برخی از مهم‌ترین گونه‌های آنها اشاره می‌شود.

از برجسته‌ترین متون و منابع راجع به تاریخ صدر اسلام و قرون نخستین اسلامی می‌توان به دو مرجع مهم اشاره کرد.

الف) قرآن کریم

قرآن کریم منشأ و مبدأ اصلی و یکی از مؤثرترین و الهام‌بخش‌ترین سرمشق‌های تاریخ نگاری اسلامی است. در قرآن کریم بر بررسی احوال گذشتگان و سیر در زندگی آنان و عبرت گرفتن از سرگذشت شماری از افراد و اقوام پیشین تأکید فراوانی شده است. قرآن کریم با تشویق به سیر و تفکر و تدبیر در زندگی و سرگذشت اقوام گذشته و عبرت از آن، زمینه را برای سفرهای دانشمندان مسلمان از جمله مورخان فراهم ساخت. از این گذشته قرآن سند دست اول زندگانی رسول خدا و روابط ایشان با افراد و گروه‌های مختلف سیاسی و اجتماعی در عربستان خصوصاً مکه و مدینه است.

ب) حدیث و سیره

این آثار اطلاعات بسیار مهمی دربارهٔ پیامبر اکرم، جنگ‌ها و حوادث تاریخی زندگی ایشان و صحابه ارائه می‌کنند. در احادیث فراوانی که در منابع حدیثی شیعه و اهل سنت گرد آمده است، اطلاعات تاریخی قابل توجهی دربارهٔ تاریخ اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی دیده می‌شود که به کار پژوهندگان تاریخ اسلام می‌آید.

در میان کتاب‌هایی که راجع به زندگانی پیامبر اکرم نوشته شده، سیرهٔ محمد بن اسحاق^۲ مهم‌ترین اثر است. بخشی از این کتاب باقی مانده که به چاپ هم رسیده است. بعدها عبدالملک بن هشام^۳ دست به تلخیص و بازنگاری آن زد که تحت عنوان سیرهٔ ابن هشام شهرت یافت. اثر مهم دیگر در این زمینه، متعلق به محمد بن عمر واقدی (۱۳۰-۲۰۹ ق)، یکی از برجسته‌ترین مورخان و سیره نویسان سدهٔ دوم و اوایل سدهٔ سوم هجری است. اثر او به نام «المغازی» (غزوه‌ها) به ده سال پایان زندگی پیامبر اختصاص یافته است.

۱- «آیا در زمین گردش نکرده‌اند، تا دل‌هایی داشته باشند که با آن ببندیشند یا گوش‌هایی که با آن بشنوند؟ در حقیقت، چشم‌ها کور نیستند، لیکن دل‌هایی که در سینه‌هاست کور است» (سوره حج، آیه ۴۶).

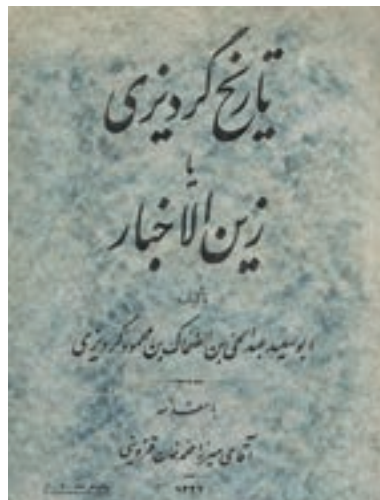
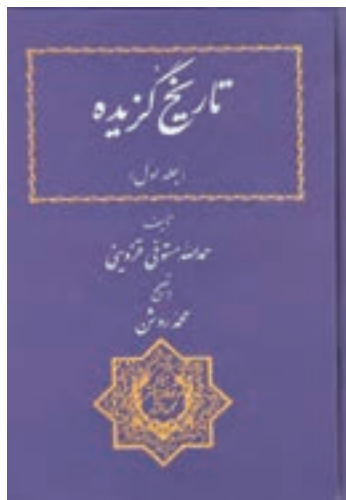
۲- متولد ۸۵ ق متوفی ۱۴۴ یا ۱۵۱ یا ۱۵۲ ق است.

۳- متوفی ۲۱۳ یا ۲۱۸ ق در مصر.

شده‌اند. کتاب‌های تاریخی تألیف شده در دوران اسلامی از تنوع خاصی برخوردارند. در اینجا با برخی از انواع کتاب‌های تاریخی آشنا می‌شوید.

الف) کتاب‌های تاریخی

از جمله مهم‌ترین منابع مطالعه و پژوهش در گذشته، کتاب‌های تاریخی هستند که توسط مورخان دوره‌های مختلف نوشته

۱- تاریخ‌های عمومی: تاریخ‌نگاری عمومی یکی از شاخه‌های تاریخ‌نگاری در ایران است که از قرن سوم هجری قمری آغاز و تا اواخر عصر قاجار تداوم یافت. مؤلفان این دسته از آثار، تاریخ جهان را از آفرینش عالم آغاز می‌کردند و سپس به شرح زندگی حضرت آدم و دیگر پیامبران می‌پرداختند. پس از آن تاریخ اساطیری ایران را از کیومرث آغاز و تا پایان دوره ساسانیان ختم می‌کردند. در ادامه رویدادهای تاریخ اسلام و سلسله‌های ایرانی را تا زمان حیات خود ثبت و ضبط می‌کردند. از مهم‌ترین و مشهورترین تاریخ‌های عمومی می‌توان به تاریخ طبری تألیف محمدبن جریر طبری (۲۲۴-۳۱۰ ق) اشاره کرد. در عهد سامانیان ترجمه و تلخیصی از تاریخ طبری با عنوان تاریخ بلعمی توسط ابوعلی بلعمی انجام گرفت که از کهن‌ترین تاریخ‌های عمومی به زبان فارسی شمرده می‌شود. از دیگر تاریخ‌های عمومی مشهور می‌توان به کتاب جامع التواریخ تألیف

خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی که در حدود سال ۷۱۰ ق در عهد ایلخانان نگارش آن به پایان رسید، اشاره کرد. تاریخ روضة الصفا فی سیره الانبیاء و الملوک و الخلفاء تألیف محمدبن خاوند شاه معروف به میرخواند (۸۷۳-۹۰۳ یا ۹۰۴ ق) نیز از مهم‌ترین و مشهورترین تاریخ‌های عمومی به زبان فارسی است. در دوره صفوی نیز سنت تاریخ‌نویسی عمومی ادامه یافت.

فعالیت ۲

بررسی شواهد و مدارک

متن زیر درباره شیخ حسن جوری، رهبر مذهبی سریداران از کتاب روضة الصفا، تألیف میرخواند انتخاب شده است. متن را به دقت بخوانید و به سؤالات زیر پاسخ دهید.

«شیخ خلیفه را بامدادی از ستون مسجد به حلق آویخته یافتند و خستی چند در زیر ستون بر یکدیگر چیده دیدند، چنانچه شخصی خود را به ریسمان آویخته باشد. و بعد از این واقعه مریدان شیخ خلیفه دست ارادت به شیخ حسن دادند و خدمتش به طرف نیشابور رفته، اهالی آن دیار را به طریق شیخ خلیفه دعوت کرد و اکثر مردم کوه پایه نیشابور قدم در دایره ارادت و متابعت او نهادند و هر که مرید می‌شد نام او نوشته، می‌گفت که حالا وقت اختفاست، و می‌فرمود که آلات حرب داشته موقوف اشارت باشند... مردم چنان معتقد او شدند که اگر جان می‌طلبیدی روان می‌دادند. فقها با امیرارغون شاه... گفته که شیخ حسن اهل تشیع و سر خروج دارد. امیرارغون شاه، امیر محمد باسوق را فرستاد احوال او نماید و امیر محمد به مشهد آمده شیخ حسن و اتباع او را مردم نیک معاش یافت که به کسب علم و حرفت انتعاش می‌نمودند...». (روضه الصفا، ج ۵، ص ۴۵۰).

۱- اطلاعات ارائه شده در متن فوق بیشتر در بررسی کدام حوزه از تاریخ کاربرد دارد؟

۲- به نظر شما میرخواند چه دیدگاهی نسبت به شیخ حسن جوری دارد؟

۳- با توجه به متن فوق، آیا می‌توان گفت میرخواند نسبت به مغولان با دیدگاه انتقادی قلم زده است؟

و مشاهیر محلی بوده است. از معروف‌ترین آثار تاریخی محلی می‌توان به تاریخ سیستان از مؤلفی ناشناخته، در موضوع تاریخ سیستان از ایام قدیم تا سال ۷۲۵ق، تاریخ رویان تألیف اولیاءالله آملی درباره تاریخ رویان از قدیمی‌ترین ایام تا ۷۶۴ق و کتاب فارسنامه ابن بلخی در تاریخ و جغرافیای فارس اشاره کرد.

۲- تاریخ‌های محلی: تاریخ‌های محلی یکی از مهم‌ترین گونه‌های تاریخ نگاری و یکی از گنجینه‌های مهم اطلاعات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و نظامی و نیز جغرافیایی شهرها و مناطق ایران است. انگیزه اصلی نویسندگان این دسته از کتاب‌های تاریخی، ثبت و ضبط رویدادهای تاریخی، بیان ویژگی‌های جغرافیایی و اقتصادی و نگارش زندگی‌نامه مفاخر

کاوش خارج از کلاس

با توجه به شهر و استان محل سکونت خود کتابی را انتخاب کنید که درباره اوضاع و احوال تاریخی و اجتماعی شهر و استان شما در گذشته تألیف شده باشد و قسمتی از آن را در کلاس ارائه کنید. محور جست‌وجوی شما در کتاب مورد نظر بر اساس سؤالات زیر باشد.

- ۱- چه موضوعی را انتخاب کرده‌ام؟
- ۲- چرا انتخاب کرده‌ام؟
- ۳- این موضوع از چه اهمیتی برخوردار است و چه تأثیری در اوضاع و احوال امروز شهر و استان من دارد؟

۳- تاریخ‌های سلسله‌ای: یکی دیگر از گونه‌های تاریخ‌نگاری که در دوره اسلامی در ایران رواج یافت تاریخ‌های سلسله‌ای بود. فرمانروایان بزرگ و کوچک به منظور ثبت و ضبط رویدادهای دوران خود معمولاً افراد ادیب و دانشمند را تشویق و مأمور به تدوین این رویدادها می‌کردند. بعدها با گسترش این نوع تاریخ‌نویسی در میان سلسله‌های محلی، این نوع تاریخ‌نویسی با تاریخ‌نویسی محلی پیوستگی یافت. از برجسته‌ترین این آثار می‌توان به کتاب التاجی فی اخبار الدولة الدیلمیه از ابواسحاق صابی (۳۱۳-۳۷۲ق) در تاریخ آل بویه اشاره کرد. کتاب تاریخ بیهقی اثر ابوالفضل بیهقی

در تاریخ غزنویان از مشهورترین تاریخ‌های سلسله‌ای هست. کتاب تاریخ عالم آرای عباسی تألیف اسکندر بیک ترکمان در تاریخ صفویان نیز یکی از مشهورترین آثار در این حوزه محسوب می‌شود.

۴- تک نگاری: این نوع تاریخ نگاری از دوره تیموریان به بعد مرسوم شد. در این نوع تاریخ نگاری مؤلفان عموماً به اشاره فرمانروا، تاریخ زندگی او را به صورت متمرکز و ویژه مورد توصیف و ثبت و ضبط قرار می‌دادند. از مشهورترین تک نگاری‌ها می‌توان به عجائب المقدور فی نواب تیمور (زندگی شگفت اور تیمور) تألیف ابن عربشاه درباره تیمور و کتاب فتوحات شاهلی از امینی هروی درباره شاه اسماعیل صفوی اشاره کرد.

فعالیت ۳

جستجوی نقادانه با تکیه بر شواهد و مدارک

قسمتی از متن کتاب عجائب المقدور فی نواب تیمور ابن عربشاه درباره کشتار مردم اصفهان به دستور تیمور:

«تیمور کسان خویش به ضبط شهر فرستاد، به هر کوی و برزن جمعی از آنان برگماشت و در هر ناحیت و محلّت گروهی پراکنده داشت و آنان سر به تبهکاری و دست به آزار اهالی برآوردند. مردم را بنده وار به خدمت گرفتند و آزار و ستم از حد به در بردند. اهل اصفهان که شیوه حمیت داشتند و مرگ را بدان زبونی و خواری ترجیح می‌نهادند داستان این تطاول با رئیس خود در میان آوردند و می‌گفت من شبانگاه طبل می‌نوازم چون بانگ آن شنیدید هر کس در میهمان خود درآویزد و چنانکه خواهد خون وی بریزد... پاسی از شب بگذشت بانگ طبل برخاست و باران مرگ بر تیموریان فرو بارید، مردم شهر شش هزار تن از آنان بکشتند... چون شب به پایان آمد تیمور از ماجرا آگاه شد و به دمدمه دیو ناپاک از راه برفت... شمشیر خشم برآهیخت و ترکش ستم بگشود و چون سگ گزنده یا پلنگ درنده به شهر درآمد... بفرمود تا جان‌ها تباه سازند و خون‌ها بریزند... زندگان را به دست مرگ سپارند و مال‌ها به یغما ببرند، آبادی‌ها ویران کنند و کشت‌ها بسوزند... کودکان کشته بر خاک افکنند... نه برسالخورده بخشایند و نه بر خردسال رحمت آرند... بالجمله از شهرنشینان تنی زنده نگذارند». (ابن عربشاه، عجائب المقدور فی نواب تیمور، ص ۴۸-۴۹)

متن فوق را به دقت بخوانید و به سؤالات زیر پاسخ دهید.

۱- به نظر شما متن فوق به عنوان بخشی از یک کتاب تاریخی از نوع تک نگاری، حاوی چه نوع اطلاعاتی است و از چه اهمیتی برخوردار است؟

۲- با توجه به متن، آیا نگاه ابن عربشاه نسبت به سیاست‌های تیمور منتقدانه است؟ به چه دلیل؟

۵- تاریخ‌های منظوم: سرودن منظومه‌های حماسی و تاریخی که در ایران پیشینه دیرینه‌ای داشت از دوره مغولان رواج و رونق بسیاری یافت. سراینده‌گان این نوع آثار، رویدادهای تاریخی را به نظم می‌کشیدند. از نمونه‌های تاریخ منظوم می‌توان به کتاب **ظفرنامه** حمدالله مستوفی و شاه اسماعیل نامه قاسمی حسینی گنابادی درباره فتوحات مؤسس سلسله صفوی، شاه اسماعیل اول اشاره کرد. از برجسته‌ترین منظومه‌های حماسی و تاریخی، اثر گران سنگ و بلند آوازه شاهنامه حکیم ابوالقاسم فردوسی است.

ب) سفرنامه‌ها

به صورت سفرنامه ارائه داده‌اند. سفرنامه‌های افرادی مانند ناصر خسرو در قرن پنجم هجری قمری، ابن بطوطه در قرن هشتم و شاردن^۱ و پیتر دلاواله^۲ در عصر صفوی حاوی اطلاعات بسیار مفیدی درباره تاریخ ایران هستند.

سفرنامه‌ها اطلاعات مفیدی از زندگانی اجتماعی مردم ایران ارائه می‌کنند که در دیگر منابع کمتر دیده می‌شوند. بسیاری از جهانگردان گنجینه‌ای از اخبار و اطلاعات بسیار با ارزش از تاریخ اجتماعی و فرهنگی و جغرافیای تاریخی سرزمین‌هایی را که دیده‌اند از جمله ایران

فعالیت ۴

بررسی شواهد و مدارک

متن‌های زیر را که از سفرنامه‌های ناصر خسرو و پیتر دلاواله برگزیده شده است، بخوانید و به پرسش‌های مربوط به آنها پاسخ دهید.

متن ۱: نهم محرم^۱ به قزوین رسیدیم. باغستان بسیار داشت، بی‌دیوار و خار و هیچ مانعی از دخول در باغات نبود و قزوین را شهری نیکو دیدم، باروبی^۲ حصین^۳ و کنگره بر آن نهاده و بازارهایی خوب، مگر آنکه آب در وی اندک بود و منحصر به کاربها^۴ در زیرزمین و رئیس آن مردی علوی بود و از همه صنایع‌ها^۵ که در آن شهر بود کفشگر بیشتر بود. (سفرنامه ناصر خسرو قبادیانی، ص ۵)

۱- سال ۴۳۸   ۲- دیوار قلعه   ۳- محکم، قلعه محکم   ۴- قنات‌ها   ۵- صنعت‌گران

۱- Jean chardin (۱۶۴۳-۱۷۱۳ م) جواهر فروش فرانسوی

۲- Pietro Dellavolle (۱۵۸۶-۱۶۵۲ م) جهانگرد ایتالیایی

متن ۲: «به محض رسیدن به ایران، هر کس متوجه برتری شایانی که این سرزمین (ایران) از لحاظ خوبی و صفای مردم و تمدن و فرهنگ و هرگونه کیفیات دیگر... دارد، می‌شود و من به جرأت می‌توانم بگویم این خطه به هیچ وجه کمتر از سرزمین‌های مسیحی نیست». (سفرنامه پیترو دلاواله، ص ۱۶).

در مورد باغ‌های چهارباغ اصفهان می‌نویسد:

«این باغ‌ها متعلق به شاه هستند، ولی مردم با آزادی کامل از آن استفاده می‌کنند و آنقدر میوه در آن وجود دارد که برای تمام شهر کافی و حتی زیاد است. در طول باغ راهروهای زیادی وجود دارد که اطراف آن را درخت‌های سرو کاشته‌اند... خیابان‌های متعددی که چهارباغ را قطع می‌کنند، گرچه در زیبایی به آن نمی‌رسند، ولی چندان دست کمی نیز از آن ندارند؛ زیرا آب به اندازه‌ای فراوان است که از وسط همه آنها نهری می‌گذرد... روی هم رفته به دلیل این که چهارباغ به شاه تعلق دارد، واقعاً دارای عظمتی بی‌نظیر است و باید با طیب خاطر اعتراف کنیم که خیابان پوپولو^۱ در رم و خیابان پوجورئال^۲ در ناپل و خیابان خارج از شهر ژن و خیابان مونرال^۳ در شهر پالمو^۴ هیچ کدام به پای آن نمی‌رسند...» (سفرنامه پیترو دلاواله، ص ۳۴).

۱- از متن‌های فوق برای تحقیق در چه موضوع یا موضوع‌هایی از تاریخ ایران می‌توان استفاده کرد؟

۲- چه تفاوت یا شباهتی میان اطلاعات ارائه شده در متن ۱ با متن ۲ وجود دارد؟

۳- اطلاعات ارائه شده در این دو متن از نظر موضوع و محتوا چه تفاوتی با مطالب متن نقل شده در فعالیت ۳ دارد؟

۱- Popolo

۲- Poggio Reale

۳- Monreale

۴- Palermo

خیابان چهارباغ اصفهان از آثار دوره صفوی

کاوش خارج از کلاس

به پنج گروه تقسیم شوید و با راهنمایی دبیر خود، هر گروه یک سفرنامه انتخاب کنید و در مورد موضوعی خاص مثلاً آداب و رسوم، تجارت، معماری و اوضاع فرهنگی و دینی اطلاعاتی از آن استخراج کنید و در کلاس ارائه دهید.

پ) نوشته‌های جغرافیایی

بررسی و مطالعه محیط جغرافیایی رویدادها، در پژوهش‌های تاریخی اهمیت زیادی دارد. نوشته‌های جغرافیایی اطلاعات بسیار با اهمیتی درباره آداب و رسوم، فرهنگ، نوع معیشت، آب و هوا، وضعیت اقتصادی، وضعیت نظامی، راه‌ها، کالاها، قلعه‌ها، برج‌ها، بندرها، رودها و دریاها، پایتخت‌ها، ادیان و اعتقادات، نژاد و زبان و حدود و سرحدات و مرزهای سرزمین‌ها و حکومت‌های محلی

ارائه می‌دهند. برخی از این متون عبارت‌اند از: کتاب‌هایی با عنوان مشترک المسالك و الممالک^۱ تألیف نویسندگان مختلف از جمله ابن خردادبه، صورة الارض اثر ابن حوقل در قرن چهارم، حدود العالم من المشرق الى المغرب از نویسنده‌ای ناشناس، احسن التّقاسیم فی معرفة الاقالیم اثر مقدسی (قرن چهارم)، و از همه معروف‌تر و مهم‌تر دایرة المعارف جغرافیایی بزرگ مُعْجَمُ الْبُلْدَان اثر یاقوت حَمَوی (قرن هفتم).

فعالیت ۵

بحث و گفت‌وگو

آیا اقلیم‌های گوناگون در کشور ما در ایجاد تنوع فرهنگی و آداب و رسوم ویژه محلی تأثیر داشته است؟ در این باره بحث و گفت‌وگو کنید و برای نظرات خود شواهدی ارائه و استدلال کنید.

ت) ادبیات و متون ادبی

متون نظم و نثر ادبی، گونه مهمی از منابع تاریخی محسوب می‌شوند. زیرا اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و نیز عقاید دینی و فلسفی رایج در هر عصری کمابیش در شعر شاعران و نوشته‌های ادبی منثور نویسندگان آن عصر انعکاس می‌یابند.

همچنین بسیاری از شاعران مانند انوری، شاعر دوره سلجوقی در قصیده نامه اهل خراسان، سعدی در بوستان و گلستان و حافظ در دیوانش، به خوبی اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی زمان خود را نقد کرده‌اند.

فعالیت ۶

استنباط و تحلیل شواهد و مدارک

متن زیر از گلستان سعدی نوشته شده در سال ۶۵۶ ق است. آن را بخوانید و به پرسش‌های مربوط به آن پاسخ دهید. بازرگانی را دیدم که صد و پنجاه شتر بار داشت و چهل بنده و خدمتکار. شبی در جزیره کیش مرا به حجره خویش درآورد. همه شب نیارمید از سخنان پریشان گفتن، که فلان انبازم^۱ به ترکستان و فلان بضاعت به هندوستان است و این قباله^۲ فلان زمین است و فلان چیز را فلان ضمین^۳. گاه گفתי خاطر اسکندریه دارم که هوایی خوش است. باز گفתי نه [که] دریا(ی) مغرب مشوش است. سعدیا، سفر دیگر [م] در پیش است، اگر آن کرده شود، بقیت عمر خویش به گوشه‌ای بنشینم. گفتم آن کدام سفر است؟ گفت گوگرد پارسى خواهم بردن به چین که شنیدم قیمتی عظیم دارد و از آن جا کاسه چینی به روم [آورم] و دیبای^۴ رومی به هند و فولاد هندی

۱- شریک. در برخی از نسخه‌ها انبار آمده به معنی جای ذخیره کردن کالا

۲- سند

۳- ضامن

۴- پارچه ابریشمی ساخت روم

به حلب و آبگینه حلبی^۱ به یمن و بُرد یمانی^۲ به پارس و زآن پس ترک تجارت کنم و به دکانی بنشینم. ... انصاف از این ماخلولیا^۳، چندان فروگفت که بیش طاقت گفتنش نماند. گفت: [ای سعدی]، تو هم سخن بگوی از آنها که دیده‌ای و شنیده. گفتم:

آن شنیدستی که در اقصای غور
بار سالاری بیفتاد از ستور
گفت چشم تنگ دنیا دوست را
یا قناعت پر کند یا خاک گور

(گلستان، ص ۳۷۰-۳۷۳)

- ۱- به نظر شما اطلاعات مندرج در این متن در کدام حوزه تاریخی کاربرد دارد؟
- ۲- چه تفاوتی میان محتوای این متن و متن‌های نقل شده در فعالیت‌های ۱ و ۳ وجود دارد؟
- ۳- به نظر شما بر اساس چه استدلالی می‌توان به این متن به عنوان یک شاهد و مدرک تاریخی استناد کرد؟
- ۴- برداشت آزاد شما از متن چیست؟ استدلال کنید.

۱- آینه و شیشه ساخت حلب

۲- جامه نگارین خطدار

۳- سودا، خیال خام

ث) سیاست‌نامه‌ها و اندرزنامه‌ها

کتاب‌های سیاست‌نامه‌ای حاوی موضوعاتی درباره شیوه کشورداری و مناسبات حکومت و مردم‌اند. این آثار اطلاعات سودمندی در خصوص چگونگی اداره کشور و تشکیلات و نهادهای اداری، اقتصادی، نظامی و فرهنگی ارائه می‌دهند. سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک توسی، وزیر مقتدر عصر سلجوقی، یکی از برجسته‌ترین این آثار محسوب می‌شود. اندرزنامه‌ها بیشتر به اخلاق کشورداری و مناسبات اخلاقی فرمانروا و مردم می‌پردازند. از نمونه‌های مشهور اندرزنامه‌ها، می‌توان به قابوس‌نامه، نوشته عنصرالمعالی در قرن پنجم هجری اشاره کرد.

بررسی شواهد و مدارک

متن زیر از کتاب سیاست‌نامه‌ی خواجه نظام‌الملک توسی است، بعد از مطالعه‌ی دقیق آن به سؤالات زیر پاسخ دهید.

اندر تعظیم داشتن فرمان‌های عالی

نامه‌ها که از درگاه نویسند بسیارند و هرچه بسیار شد حرمتش برود، باید که تا مهمی نشود از مجلس عالی چیزی ننویسند و چون نویسند باید که حشمتش چنان باشد که کس را زهره‌آن نباشد که آن را از دست بنهد تا فرمان را پیش نبرد. اگر معلوم گردد که کسی به فرمان به چشم حقارت نگریسته است و اندر قیام کردن به سمع و طاعت کاهلی کرده است او را مالش بلیغ دهند، اگر چه از نزدیکان بود...» (سیاست‌نامه، ص ۱۰۱).

- ۱- اطلاعات مندرج در این متن برای بازشناسی کدام حوزه از تاریخ سلجوقیان مفید است؟
- ۲- از دیدگاه شما چرا باید سیاست‌نامه را به عنوان یک منبع تاریخی قلمداد نماییم؟

ج) سایر نوشته‌ها

فرهنگی و منشآت (نامه‌ها) نیز از منابع و مراجع مهم تاریخی محسوب می‌شوند. متون تقویمی و گاه‌شماری، متون فلسفی و کلامی و فقهی، متون اخلاقی و سایر تألیفات علمی نیز می‌توانند به منظور تبیین اوضاع علمی دوره‌های تاریخی مورد توجه و مطالعه مورخان قرار گیرند. نوشته‌های روی سکه‌ها نیز اطلاعات مفیدی درباره اوضاع سیاسی، اجتماعی، مذهبی، اقتصادی و هنری سلسله‌های حکومتی و نام پادشاهان ارائه می‌دهند.

منابع نوشتاری تاریخ به مواردی که ذکر شد محدود نمی‌شود و انواع دیگری از تألیفات تحت عنوان طبقات، انساب و فرهنگ‌نامه‌های زندگینامه‌ای وجود دارند که حاوی اطلاعات مفید تاریخی‌اند، مانند الطبقات الکبری از ابن سعد کاتب واقدی، انساب الاشراف اثر بلاذری و کتاب عیون الانباء فی طبقات الاطباء اثر ابن ابی اُصیبعه (۶۰۰-۶۶۸ ق). اسناد برجای مانده از دیوان‌های حکومتی سلسله‌ها نظیر فرمان‌ها، معاهدات سیاسی، اسناد اقتصادی و

سکه شاه اسماعیل

پرسش‌های نمونه

- ۱) منظور از منابع غیرنوشتاری چیست؟ توضیح دهید.
- ۲) تفاوت‌ها و شباهت‌های تاریخ‌های عمومی و سلسله‌ای را بیان کنید.
- ۳) چرا سفرنامه‌ها از منابع مهم تاریخ نگاری محسوب می‌شوند؟
- ۴) متون جغرافیایی چه نوع اطلاعاتی از گذشته ارائه می‌دهند؟
- ۵) به نظر شما از انواع گونه‌های منابع معرفی شده تاریخی کدام یک از اهمیت بیشتری برخوردارند؟ برای اثبات نظر خود چه

استدلالی دارید؟